

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI

MĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	44
'Aho	Pulelulu, 2 Tisema 2020

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afi

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Eiki Minisitā Mo'ui

Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

Hon. Vuna Fa'otusia

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Hon. Tevita Lavemaau

Sāmiu Vaipulu

Lord Nuku

Lord Tu'ilakepa

Poasi Mataele Tei

'Akosita Lavulavu

Palōfesa 'Amelia

Siaosi Sovaleni

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

Tongatapu.

Lord Vaha'i

Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

Lord Tu'iha'angana

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Siaosi Pōhiva

Semisi Sika

Mateni Tapueluelu

Losaline Ma'asi

Semisi Fakahau

Penisimani Fifita

Mo'ale Finau

Veivosa Taka

Dr. Saia Piukala

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	5
Lotu	5
Ui ‘a e Fale	5
Poaki.....	6
Me’a e Sea.....	6
Tokanga ‘oku tuai fau ngāue Komiti Lao	6
Tokanga ki he Pule’anga ke ‘oua fakatuai’i ngāue ‘a e Fale	7
‘Ikai ha laumalie ke tohoaki’i ngāue e Fale Alea.....	7
Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga ki he Ngāue Fakapangikē 2020.....	9
Taumu’a Lao Fika 42/2020 ke fakamahu’inga’i tukufonua ‘a Tonga ki langi	9
Lao Fakaangaanga fika 44/2020	10
Pāloti’i ‘o tali lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga fika 44/2020.....	10
Tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 44 ki he Komiti Lao	10
Lipooti fika 8/2020 Komiti Lao	10
Fakama’ala’ala he Lipooti fika 8/2020 Komiti Lao.....	11
Fakama’ala’ala he taumu’a e Lao Fakaangaanga fika 42/2020	12
Fokotu’u ke hoko ‘aho tukufonua ki langi ko e ‘aho mālōlō fakapule’anga	13
Tali Komiti Lao ke hoko ‘aho 20 Novema ko e ‘aho malolō fakapule’anga.....	13
Pāloti’i ‘o tali Lipooti fika 8/2020 Komiti Lao	13
Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga fika 42/2020.....	14
Fehu’ia pē ‘e fiema’u ke tomu’a loto taha ki ai Kapineti kae toki fakafoki mai ki Fale Alea	14
Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 2 Lao Konisitūtone ‘o Tonga 2020	15
Lao Fakaangaanga Fika 42/2020 kupu 2 fakatonutonu ‘a e talamu’aki	16
Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 2 ki he Lao Konisitūtone Tonga 2020.....	16
Tali lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga fika 2 ki he Lao Konisitūtone	17
Tukuhifo Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 2 ki he Lao Konisitūtone.....	17
Lao Fakaangaanga fika 42(A). Lao Fakatonutonu kī he Ngaahi ‘Aho Mālōlō 2020.....	17
Pāloti’i tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi ‘Aho Mālōlō 2020 pea tukuhifo ki he Kōmiti Lao	17
Lipooti fika 9/2020 Kōmiti Lao fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga fika 43/2020.....	17
Fakama’ala’ala he Lipooti fika 9/2020 Komiti Lao fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga fika 43/2020.....	18
Tali Poate ‘i Sune lava ke toho vāhenga mālōlō he taimi KOVITI mo fakatamaki	19

Pālōti'i tali Lipooti fika 9/2020 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga fika 43/2020.....	20
Lau 'uluaki Lao Fakaangaanga fika 43/2020.....	20
Pālōti'i tali Lao Fakaangaanga fika 43/2020 pea tukuhifo ki he Kōmiti Pa'anga	20
Kole ke hoko atu palōti'i Lao Fakaangaanga fika 43/2020 he ne 'osi ngāue Kōmiti Pa'anga ki he Lao.....	21
Kole tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 43/2020 ki he Kōmiti Pa'anga pea toki fakafoki mai ke alea'i Fale Alea uike kaha'u	21
Lipooti Fakata'u 'Ofisi Palēmia 2018/2019.....	22
Fakama'ala'ala he Lipooti Fakata'u 'Ofisi Palēmia 2018/2019	22
Pālōti'i 'o tali Lipooti Fakata'u 9 2018/2019 'Ofisi Palēmia.....	23
Lipooti Fakata'u 'Ofisi Palēmia 2019/2020.....	23
Pālōti'i 'o tali Lipooti Fakata'u 'Ofisi Palēmia 2019/2020.....	24
Fakamatala Fakata'u Komisoni Kau Ngāue Fakapule'anga 2019/2020.....	24
Tokanga pe 'e ma'u <i>increment</i> kau ngāue fakapule'anga he ta'u ni.....	25
Tokanga ki he fusia'u Pule'anga tu'utu'uni 'oua kau kau ngāue fakapule'anga he politiki	26
Tali Pule'anga toloi ki Sanuali ma'u ki ai <i>increment</i> kau ngāue fakapule'anga.....	26
Tali Pule'anga ki he tokanga kau ngāue fakapule'anga 'oku hamua'u tu'utu'uni fekau'aki mo 'enau kau he politiki.....	26
Fakamatala Fakata'u Komisoni Kau Ngāue Fakapule'anga & Lipooti Fakata'u 2019/2020	27
Lipooti Fakata'u Potungāue Tānaki Pa'anga Hū Mai mo e Tute ki he 2017/2018 & 2018/2019.....	27
Fakama'ala'ala he Lipooti Fakata'u Potungāue Tānaki Pa'anga Hū Mai 2017/18 & 2018/19	28
Pālōti'i 'o tali Lipooti Fakata'u Potungāue Tānaki Pa'anga Hū Mai 2017-2019	28
Kelesi.....	29

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Monite, 02 Tisema 2020

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, kole atu ki he Fakafofonga Tongatapu 1, ke tataki mai e lotu e pongipongi ni.

Lotu

Siaosi Pohiva: Mou kātaki ke tau hiva. Ko hono 15 ‘o e himi.

(*Na’e fakahoko lelei ‘e he Fakafofonga Tongatapu 1 ‘a e lotu ki he pongipongi ni*)

<005>

Taimi: 1005-1010

... (*Hoko atu e lotu*) ...

<007>

Taimi: 1010-1015

... (*Hoko atu e lotu*) ...

<008>

Taimi: 1015-1020

... (*Hoko atu e Lotu*) ...

<009>

Taimi: 1020-1025

(...kei hoko atu ‘a e lotu, faka’osi ‘a e hiva’i ‘o e Tamai Hevani...)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke ui ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā e Kapineta, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afio, kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Kae ‘atā ke fakahoko hono ui e Fale ki he ‘aho ni, ‘aho Pulelulu ko hono 2 ‘o Tisema 2020.

(Na'e lele heni 'a e taliui 'a e Hou'eiki Mēmipa)

Poaki

Kalake Tēpile: Sea ko e ngata'anga ē taliui, ko e poaki, poaki mai e 'Eiki Tokoni Palēmia, poaki mai e 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, poaki mai e 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamata, poaki mai e 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, poaki mai e 'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Vao 'Akau mo e Toutai, pea poaki mai e 'Eiki Minisitā Mo'ui, poaki mai mo 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Vaha'i, 'Eiki Nōpele Fusitu'a. Pea ko e poaki tōmui, Veivosa *Light of Life* Taka, mālō 'Eiki Sea.

Me'a e Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'afio 'a e Tolutaha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga, tapu pea mo 'Ene 'Afio, Tama Tu'i, Tupou VI, tapu mo e Ta'ahine Kuini, Nanasipau'u, tapu atu ki he Fale 'o Tupou, tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Mālō ho'omou laumālie lelei ki he pongipongi ni Hou'eiki.

Ko 'etau ngāue na'e toloi fanongonongo hangē pē ko 'etau 'asenita 'oku mou me'a ki ai, kuo mau mai e ngaahi Lao Fakaangaanga na'e 'i he Komiti Lao, pehē foki ki he Lao Fakaangaanga 'e 1, na'e toe ke fakahū mai mei he Pule'angā, ko e ...

<005>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Sea: ... toki lava eni e ngāue 'a e Komiti Lao pehē foki ki he 'Ateni Seniale ki he ngaahi Lao Fakaangaanga ko eni 'oku uki ai e Fale ke tau fakataha 'i he pongipongi ni. Mou me'a pē ki he 'etau 'asenita fika 5 kuo mau mai pea mo e lipooti mei he 'ū komiti fakataha pea mo e 'asenita fika 6 ngaahi fakamatala fakata'u eni kuo lava ke fakahū mai ke me'a ki ai e Hou'eiki. 'A ia Hou'eiki ko 'ene lava pē 'asenita ngāue ko eni 'e toe toloi fanongonongo pē Fale kae 'oua leva kuo mau e ngaahi ngāue 'oku kei toe 'i he ngaahi komiti. Ko 'ene mau pē ngaahi ngāue ko ia toe fakafoki mai ki he Fale ni ke faka'osi 'etau ngāue. Pea 'oku ou tui ko 'ene lava ia 'a e ngāue na'e tuku ki he Fale Alea ki he to'u Fale Alea ko eni 2020.

'Oku 'i ai 'eku 'amanaki lelei he koe'uhí ko e fuofua taimi eni 'e lava e Fale 'o fakakakato e ngāue kuo tuku ki ai 'i he ta'u ko ia. 'Ikai pē toe ha ngāue ki he ta'u fo'ou pea 'oku ou tui ko e me'a lelei mahalo ko e kau pē ia he ngaahi tafa'aki lelei mei he komiti tau nofo ma'u 'o fakahoko 'etau ngāue ke 'osi. Fakafofonga Nōpele Vava'u me'a mai.

Tokanga 'oku tuai fau ngāue Komiti Lao

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tau fakafeta'i ki he lotu lelei 'a e Fakafofonga Tongatapu Fika 4 'o laumālie lelei e Feitu'una pehē ki he 'Eiki Palēmia, pehē ki he Hou'eiki e Fale. Ko ia 'Eiki Sea ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ia 'a e ngaahi 'asenita fakataha ki he tu'utu'uni 'a e Feitu'una 'a e Tohi Tu'utu'uni e Fale ki he ngaahi ngāue na'e tukuhifo ki he Komiti Lao. Kiate au 'oku fu'u tuai 'a e ngāue 'a e Komiti Lao ka 'oku tonu ke nau fakahoko mai ki he Feitu'una ko e hā e ngaahi tefito'i 'uhinga lelei fakalao mo e ngaahi tu'utu'uni 'o e 'uhinga 'o e lao 'oku tukuhifo mei he Feitu'una 'oku tuai fau pehē ai. 'Oku ne tohoaki'i ho

'asenita he Fale pea ko e taimi ni kuo taimi ke tau mālōlō ā e Fale ka tau kei fononga pē tautolu. Ko e lotu na'e toki 'osi ko e faha'i ta'u eni e 'anau melie 'a e *Advent* kamata he Sapate ko eni. 'E 'alo'i mai e 'Eiki 'oku tau kei Fale Alea pē. Hā e me'a kuo hoko? Ko e lao mahu'inga na'e tukuhifo he Feitu'una 'a e Lao fekau'aki pea mo e 'ilekitulōnika. Me'a e *media* 'oku longoa'a ai ho fonua Sea me'a mahu'inga eni pea kuo hā he *Facebook* 'oku 'ikai ke kei fai e ngāue ho Fale ni e fatu lao mo e fetali'aki 'aki 'a e ngāue 'a e Pule'anga kuo fai e 'ū fetohi'aki 'i he me'a maumautaimi 'oku 'ikai fakapule'anga. Ko fē e lao ko ia Sea e Komiti Lao ke mou ngāue. Ko e hā 'oku mou tohoaki'i ai 'a e ngāue? Pea kapau 'oku 'ikai ke mou lava mou me'a mai kitu'a ka mau ō atu 'o fai e ngāue ke vave e ngāue ke 'uhinga 'o e malu mo e melino 'a e fonua mo e 'uhinga e fatu lao 'a e Fale ni ke fai'aki hono tataki e fonua. Fu'u tuai fu'u 'a e ngāue 'a e Komiti Tu'uma'u 'a e Feitu'una e Komiti Lao.

Tokanga ki he Pule'anga ke 'oua fakatuai'i ngāue 'a e Fale

Ua, tuai mo e ngāue 'a e Pule'anga ke fakahoa 'enau ngaahi fatongia 'oku fakahū mai ki ho Fale Sea. Sea ko 'eku fakahoha'a he pongipongi ni. 'Oku ou ongo'i 'oku ma'ama'a ho Fale, toloi, toloi fanongonongo, toloi fanongonongo, toloi fanongonongo. Pea mo'oni e lea 'a e finemotu'a Vava'u. *Only in* Vava'u 'a e fai 'a e lao 'a e hala kae kei fai pē pōtalanoa ia he halapule'anga. Kuo a'u ho Fale Alea 'a 'au ki ai Sea pea 'oku ou lave'i 'oku fu'u hoha'a 'eku fakahoha'a he pongipongi ni. 'Oku ou kole atu mou fai hotau fatongia ke vave, fa'u e lao ko e 'uhinga ia 'etau 'i heni ke tuku e hoha'a e kakai he tuai 'etau ngāue ki he'etau 'uhinga fakafo'ituitui. Pea kapau 'oku tō atu 'eku fakahoha'a ko e tafulu ko e fakahoha'a ia 'oku fai he Fale ni. 'Oku 'ikai ko ha 'ulungaanga ta'efaka'apa'apa ia 'asi lelei 'etau ngāue. Ko ia 'Eiki Palēmia mou tokanga ki he'etau ngāue 'oua te mou tohoaki'i e Sea 'i he taimi lahi 'o 'etau ngāue. Ngaahi komiti mou tokanga ki he'etau ngāue. Ko 'etau ngāue mei he taimi, ka 'ikai ke tau 'ilo e taimi ko e tama fakapō lahi taha ia 'i he'etau ngāue pea te tau tohoakia 'o longoa'a e fonua ...

<007>

Taimi: 1030-1035

Lord Tu'i'āfitu : ... kai lava ai hotau fatongiá pea tu'u sēsēlue ai e Pule'angá he faka'osinga e ta'ú. Ko e koloá ia Sea ke tau toe tokanga ange mu'a ki he'etau ngāué. Faka'apa'apa lahi atu Sea fakamolemole'i na'a ko u fakahoha'a, fakahoha'asi e 'Eiki Palēmiá mo 'ene tēpilé pehē ki he Hou'eiki 'o e ngaahi Komiti Tu'uma'u 'a e Feitu'una. Ka 'oku mahu'inga'ia 'a e motu'á ni 'i he taimi mo e ngāue 'a e Falé ni. Leveleva e fakahoha'a kae tau atu, mālō.

'Eiki Sea : Mālō. Ko u tui mahalo ko e Fakafofonga Ha'apai 12 ko ia 'oku Sea he Komiti Laó lava ke 'omai ha tali ki ho'o ngaahi fehu'i.

'Ikai ha laumalie ke tohoaki'i ngāue e Fale Alea

Mo'ale Finau : Mālō Sea. Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea, ko u, kimu'a ke u fakahoha'a fakamālō'ia 'etau tū'uta mai ki he mähina faka'osi 'o e fu'u ta'u mohu 'i he faingata'a 'o e 2020. Fakafeta'i 'Eiki Sea ki he 'Otua Mafimafi, fakalaumalie e Feitu'una hokohoko atu e fua e fatongiá. Fakamālō ki he lotu na'e fakahokó, na'e takua mei he lotú 'a e ki'i konga fakahisitōlia 'e toki lave 'anai ki he lao mei he 'Eiki Seá, fekau'aki mo hono tuku hotau fonuá ki Langi. 'Eiki Sea 'oku ou faka'apa'apa lahi pē hotau akonaki ne fakahoko mai mei he 'Eiki Nōpelé. Ko u fie

fakahā atu pē ki he Feitu'una 'Eiki Sea 'oku ou tui 'oku lekooti pē he miniti 'a e ngaahi taimi kuo fakahū mai ai ki he Falé ni 'a e ngaahi lao pea mei he Pule'angá.

Ko e taimi tēpile ko ē 'o e fakataha 'a e Komiti Tu'uma'ú 'Eiki Sea kuo pau ke muimui 'i he taimi tēpile 'o e fakahū mai 'o e lao 'o e Pule'angá. He'ikai ke fakataha 'a e Komiti 'o mu'omu'a ia 'i he hū mai 'o ha Lao Fakaangaanga 'Eiki Sea. Ko ia ko u 'oatu 'a e me'a ko ení 'Eiki Sea 'ikai ke 'uhinga ia ke fai ha tuli tonuhia, ka 'oku mo'oni foki 'a e me'a 'a e 'Eiki Nōpelé. 'Oku ou tui ko e fakataulama eni 'oku fai 'e he 'Eiki Nōpelé fakalūkufua, ke tau mātuku 'aki he fu'u ta'u mohu faingata'a ko ení. Ke tau mātuku pea tau 'ilo'i 'a e mahu'inga faufaua 'a e taimi ki he ngāue fakahisitōlia 'a hotau fonuá. Ko ia 'oku ou fie 'oatu pē 'e au ki he Feitu'una 'Eiki Sea 'a e makatu'unga 'o e Komiti 'oku Sea ai e motu'á ni, he'eku lave 'anenaí 'e toki ui pē fakatahá 'i he hili hono fakahū mai 'a e lao 'a e Pule'angá ki he Falé ni 'o lau, pea tu'utu'uni 'e he Seá 'o fakatau ki he tu'utu'uni 'o e ngāue 'a e Fale Aleá ko 'ene toki 'alu ia ki ai.

Sea, 'oatu pē ki'i fakatātā ko ení ki he'eku fakamo'oni ki he mo'oni ko eni 'o e 'ū me'a 'a e 'Eiki Nōpele. Ne u 'i Ha'apai au 'Eiki Sea, 'osi pē 'a e fo'i lao ko eni 'e 2 ko eni 'amanaki ke 'oatu he 'ahó ni, ko e taimi ko ia lao fakamuimui ko eni te tau lave ki ai he 'ahó ni 'Eiki Sea, ko 'ene fakahū mai pē ko e ui ia 'emau fakatahá. Ko u fakamālō heni ki he kau *staff* 'a e Feitu'una 'Eiki Sea, ki he Kalake mo e kau Sekelitali. 'Oku te'eki ai tu'o taha 'Eiki Sea te u 'ilo'i e ni'ihi ko ení kuo nau toloi ha tu'utu'uni 'a e Feitu'una mei he 'aho pē ko ē na'e tukuhifo ai 'a e lao ko iá, te'eki ai tu'o taha. 'Oku 'i ai e ki'i matāpule 'oku 'ikai ke 'i heni he 'ahó ni, pea ko u lotu pē ke u 'oatu pē ki he Kalaké fakafofonga atu. Sea, 'ikai ke u lava 'e au 'a e *commitment* 'a e ki'i tamaiki ko ení he Fale Alea e Feitu'una 'Eiki Sea. Ko e motu'á ni mo e kau Mēmipá ko 'etau omi pē 'o monitoa fakatau ki he *procedure*. Ko e mafatukituki 'o e ngāue ko ení 'Eiki Sea 'oku hukitonu ia 'i ho'o kau ngāué. Ko e ngāue lahi faka'uli'ulia.

'I he lao ko eni kuo 'osí 'Eiki Sea na'a ku lele atu ai ki Ha'apai he na'e ma'u foki 'e he motu'á ni 'e ō folau ia ki Vava'u pea toki ō mai uike kaha'ú. Na'a ku 'alu au 'Eiki Sea 'alu au ki hoku fāmili mo hoku kakai ki he ngaahi *commitment* ke u ngāue mo hoku vāhengá. Tatangi e telefoní na'e tonu ke u toki foki mai he Falaité 'Eiki Sea, tā ange 'a e Sekelitali ko ē 'i he Komiti ko ení 'Eiki Sea 'o talamai fetongi ho seá pea ke foki mai 'aneafi Fale Alea he 'ahó ni lipooti e lao. Sea, na'a ku 'alu pē 'o liliu 'eku tikité. Ko hono mo'oní 'Eiki Sea na'e tangi e hoá ia 'oku 'ikai ke lotu ia ke u ha'u. Kai ke lotu ia ke u foki mai ka na'a ku lea ki ai, te u foki au he 'oku ai hoku fatongia ma'a e kakai 'o e fonuá. Ko 'eku fakamahino 'Eiki Nōpele 'oku mafatukituki ki he motu'á ni hoku fatongia ko e Sea ke fakapapai 'oku *on time* e ngāue kotoa pē 'oku mau fai. Ka neongo ia, 'oku ai pē 'a e loki ki he kole fakamolemole pē ki he Hou'eiki Seá mo e Feitu'una kapau ko u tōnounou, ka ki he 'ilo 'a e motu'á ni 'Eiki Sea, 'oku ta'emamohe pea kai mālōlō 'a e kau *staff* ko ení he 'oku ou 'ilo pau. 'Eiki Sea lahi 'a e ngaahi feitu'u 'oku ou ngāue ai, foki ki he Ha'apai he ngaahi ta'u lahi, ko u 'ilo lelei pē 'e au ia 'Eiki Sea 'a e taimi 'oku nofo ai e *leader* 'i 'olunga mo 'ene kau ngāue 'e muimui e kau ...

<008>

Taimi: 1035-1040

Mo'ale Finau: ... ngāue ki he laumālie 'oku ha'u mei he takí. Pea ko u fakamālō 'aupito ki he kau *staff* ko eni te u 'oatu pē au ha *credit* kia kimoutolu pea 'oku, toki tāpuekina kimoutolu mei langi he ngāue 'oku mou fai ko u 'ilo lelei ho'omou ngāue. Ko ia Sea ko u 'oatu pē au e ki'i me'a ko eni fakahoko atu ki he Hou'eiki pea ko u tui pē mahalo 'oku 'i ai pē 'uhinga lelei ia 'a e Pule'anga ki he'enu 'omai 'enu lao 'a nautolu mahalo pē na'e 'i ai pē ngaahi 'uhinga

ke fakamā'opo'opo e *consultation* mo e hā fua mo e hā fua ko hono mo'oni 'Eiki Sea 'oku mole ke mama'o ke ai ha laumālie hono tohoaki'i e ngāue mei he tafa'aki 'a e motu'a ni 'Eiki Sea mo e kau ngāue. Ko ia pē Sea mālō.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau hoko atu ki he Fika 4 'etau 'Asenitā ko e Lao Fakaangaanga Fika 44/2020, Lao Fakaangaanga ki he Ngāue Fakapangikē 2020.

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'Asenita eni 'oku ou 'uhinga atu ki ai.

'Eiki Sea: Tongatapu 9 'oku 'i ai ha'o me'a fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga?

Penisimani Fifita: 'Ikai ko e ki'i me'a pē ia ko e 'ai pē ke fakahoko atu Sea ko e 'uhinga 'oku 'i ai e tokanga e kakai 'o e fonua 'oku 'ikai ke fakamafola 'etau Fale Alea ko eni he letiō, mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Pa'anga, miniti 'e nima.

Fakama'ala'ala he Lao Fakaangaanga ki he Ngāue Fakapangikē 2020

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. Tapu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā. Tapu ki he Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nopelē kae 'uma'a e Fakafofonga 'o e Kakai, Sea tau fakafeta'i pē ko 'etau kau he māhina faka'osi e ta'u 'oku kei laumālie lelei pē 'a e Hou'eiki mo e Falé mo e ngaahi fatongia 'oku fuesiá. Sea ko e lao ko eni Sea ko e lao ko eni ko e 'osi eni ia e ta'u 'e tolu 'a e ngāue ki ai 'a e Pangikē Pule pea ko e taha pē eni ia e ngaahi fiema'u pea mei he, mei he, *IMF* pea mo e ngaahi sino fengāue'aki fakapangikē ke fa'u ha lao 'a e Pule'anga ke ne hanga pule'i e fengāue'aki pea mo e ngaahi pangikē. Te'eki ai foki ke 'i ai ha'atau lao pehe ni Sea 'oku 'i ai pē 'etau lao 'atautolu ia ko e Lao ki he Pangikē Pulé. 'I ai 'etau Lao ki hono Pule'i e ngaahi *financial institutions*. 'A ia ko e lava eni e ngāue ko eni Sea e ngāue ko eni na'e fai pē kole tokoni ki muli 'o tokoni mai ki hono fokotu'utu'u pea fai e talanoa pea mo e ngaahi pangikē kotoa pē 'i Tonga ni pea pehē ki he kau *stakeholders*.

Taumu'a Lao Fika 42/2020 ke fakamahu'inga'i tukufonua 'a Tonga ki langi

Taumu'a e lao ko eni Sea ke fakamālohi'i ange hono, hono hanga pea ke ngāue'aki 'e he Pangikē Pule eni ki hono pule'i 'a e ngāue fakapangikē ko eni 'a e ngaahi pangikē kotoa pē 'i Tonga ni. Ko e kaveinga mo e taumu'a mahu'inga ia 'o e lao ko eni. Na'e movetevete holo pē e ngaahi ivi mafai ngāue ko eni Sea 'i he ngaahi lao kehekehe ka ko hono fakamā'opo'opo mai eni faingofua pea toe lelei ange hono ngāue'aki ke tokanga'i 'a e fua fatongia 'o e ngaahi pangikē kotoa pē 'i Tonga ni. Hangē pē ko ia 'oku mea'i he Hou'eiki ka 'i ai foki ha taimi 'oku 'ikai ke malavalava ai e fakakakato e fatongia ko eni 'o hoko ai ha mole fakapa'anga ki ha pangikē 'oku tu'uma'u pē Pule'anga mo e fonua ke faitokonia ko e 'uhinga he 'oku uesia e kakai ko ē 'oku nau ngāue'aki e pangikē ko ia 'i he kapau 'e 'i ai ha faingata'a pehe ni hangē pē ko ia 'oku hoko 'i he ngaahi pangikē lalahi 'e ni'ihī 'i he ngaahi ta'u kuo tau situ'a mei ai. 'A ia ko e taumu'a ia e lao ko eni Sea pea hangē ko 'eku lave kuo 'osi kakato e ngāue ki ai fai mo hono *consultation* 'omai pē eni ia Sea ke fakahū mai ki ho Fale ni kae tuku atu ki he kau Komiti Lao ke nau vakai ki ai he vaha'a taimi ko eni kae toki fakafoki mai he uike kaha'u ki ho Fale mālō 'Eiki Sea.

Lao Fakaangaanga fika 44/2020

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau lau 'uluaki Lao Fakaangaanga Fika 44/2020, Lao Fakaangaanga ki he Ngāue Fakapangikē 2020.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fika 44/2020. Lao Fakaangaanga ki he Ngāue Fakapangikē 2020. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Tu'utu'uni ki hono Laiseni mo e Pule'i 'o e Ngaahi Pangikē pea ma'a e Ngaahi Taumu'a 'oku fekau'aki mo ia. 'Oku tu'utu'uni he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i ha fakataha alea 'o e ...

<009>

Taimi: 1040-1045

Kalake Tēpile: ...PULE'ANGÁ 'O PEHĒ:

KONGA 1: TALATEU

KUPU 1: HINGOA NOUNOU.

'E UI 'A E LO NI KO E LAO KI HE NGĀUE FAKAPANGIKĒ 2020.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau 'uluaki e Lao Fakangaanga fika 44/2020, kātaki 'o fakahā mai ho nima.

Pāloti'i 'o tali lau 'uluaki Lao Fakaangaanga fika 44/2020

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulaingi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'oku loto ki ai 'a e kotoa 'o e Hou'eiki ko 'eni ko e toko hongofulu mā nima, 15.

Tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 44 ki he Komiti Lao

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki hangē ko e kole ko ē 'e he 'Eiki Minisitā 'oku ou fokotu'u ke tukuhifo eni ki he Komiti Lao.

Lipooti fika 8/2020 Komiti Lao

Hou'eiki tau hoko atu ki he fika 5 tau 'asenita, 'a ia ko e Lipooti fika 8/2020 e Komiti Tu'uma'u ki he Lao fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga fika 42/2020, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 2 ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga 2020, mo e Lao Fakaangaanga fika 42A, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi'aho mālōlō Fakapule'anga, 2020. Kole atu ki he kalake ke ne lau mai e tohi fakahū mai'aki e lipooti mei he Komiti Lao.

Kalake Tēpile: (Lau 'a e tohi fakahū)

'Aho 1 'o Tisema, 2020

Lord Fakafanua,
'Eiki Sea,
Fale Alea 'o Tonga,
Nuku'alofa.

'Eiki Sea,

Re: Lipooti Fika 8/2020, Komiti Tu'uma'uki he Lao, fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Taautaha, Lao fika 42/2020, Lao Fakaangaanga Fakatonotonu fika 2 ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga.

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu ki he Feitu'una na 'a e Lipooti fika 8/2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao, ke me'a ki ai 'a e Feitu'una mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

'Oku fekau'aki 'a e lipooti ko 'eni mo e Lao Fakaangaanga Taautaha, Lao Fakaangaanga fika 42/2020, Lao Fakaangaanga Fakatonotonu fika 2 ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga.

Faka'apa'apa atu,
Hon. Mo'ale Finau, (Fakamo'oni ki ai)

Sea 'o e Komiti Tu'uma'u ki he Lao.

'Eiki Sea: Me'a mai e 'Eiki Sea e Komiti Tu'uma'u ki he Lao.

Fakama'ala'ala he Lipooti fika 8/2020 Komiti Lao

Mo'ale Finau: Tapu ki he Feitu'una Sea kae fai atu pē ha fakahoha'a atu pē ki he lao ko 'eni 'Eiki Sea. Kapau te mou muimui pē Hou'eiki ki he ngaahi me'a ko 'ena 'oku tuku atu kiate kimoutolu, kapau te mou sio, me'a hifo ki he peesi 3 ki he talateu 'oku fakamatala mahino ai 'a e fatongia ko ē 'o e Komiti Lao. 'A ia ko e lao ko 'eni 'Eiki Sea ne u lave 'anenai ki he lotu ko ē na'e fakahoko, na'e 'ohake foki 'i he lotu 'a e fakamālō'ia 'o e tuku e fonua ni ki langi, fo'i sētesi na'e 'ohake 'anenai 'Eiki Sea.

Ko e fo'i lao ko 'eni ko hono 'omai ke mo'ui 'a e laumālie ko ē 'Eiki Sea ke fakahū ki he lao pule 'o e fonua, Konisitūtone ke kau ia he talamu'aki ke 'asi ai 'Eiki Sea 'a e tukufonua ki langi ko e hisitōlia tupu'a ia 'o hotau fonua ke fakahoko ia ko e lao ia ko e konga 'etau Konisitūtone.

Ko ia 'Eiki Sea 'oku ou tui ko e mālō Hou'eiki mou toki me'a pē kimoutolu 'oku 'osi fakakakato 'e he komiti 'a e, fakatatau ki he lao kupu 175 (2) mo e 125 (4) fakamatala pē 'i hē tohi ko 'ena 'oku 'ia kimoutolu, 'a e ngaahi fatongia ko ē 'o e Komiti Lao, mau 'osi muimui' i kotoa 'a e 175 (2), mei he *a*, *b* 'o a'u ki he *e* hono vakai'i 'Eiki Sea 'o a'u ki he ngaahi fakakalama mo e ngaahi 'ū me'a ko ia, mea'i pē 'e he Feitu'una foki 'Eiki Sea 'oku 'ikai ko ha fatongia ia 'o e Komiti Lao ke mau ta'ofi ha lao, pē te mau fakalahi ha me'a fo'ou. Ko homau fatongia pē ke muimui 'i he tu'utu'uni 'a e lao, 'a 'eni e 175 (2) ko hono fakalukufua 'Eiki Sea, 'oku tui e komiti 'osi faakakato 'a e 175 (2), pea ne vakai'i kotoa ia 'Eiki Sea 'o mahino ia 'oku 'osi maau, paasi ia mei ai. Ko e 125 (4) 'Eiki Sea 'e toe fai pē hono fakafehu' i he ko e Lao Fakataautaha foki 'eni ...

<005>

Taimi: 1045-1050

Mo'ale Finau: ... 'a e 'Eiki Nopele 'a eni fika 1 'o Tongatapu te ne fakafehu'i kiate ia pē 'oku ne 'osi muimui'i 'o fakakakato 'a e 125(4). 'A ia 'oku tu'utu'uni ia kuo pau ke ne *consult* pea mo e ngaahi *stakeholder* mahu'inga ko ē felāve'i pea mo e fakakaukau 'o e lao ko eni 'Eiki Sea. 'Oku hā he fakamatala 'a e tokotaha ko ē 'oku ne fakahū mai e lao kuo 'osi a'u 'ene *consultation* 'o a'u pē ki he 'Ene 'Afio Sea pea mo e ni'ihī e fekau'aki pea 'i he tui 'a e komiti 'Eiki Sea kuo kakato 'a e *procedure* 'oku tu'utu'uni 'e he lao ki he komiti ko 'eni. Pea ko ia 'Eiki Sea na'a mau toe fiefia pē foki 'Eiki Sea 'ikai ha maumau ia 'i he kupu ko eni ha fa'ahinga lao lolotonga, 'ikai ha fepaki mo ha kupu he Konisitūtone, ko 'ene 'asi mai pē ke 'asi mai he talamu'aki 'oku tānaki atu ki ai 'a e tukufonua ki langi hotau hisitōlia tupu'a 'Eiki Sea hanga he hisitōlia ko eni 'Eiki Sea 'oku ne hoko ko e makatuliki pē ko e *cornerstone* 'o tala fakahisitōlia hotau fonua 'Eiki Sea hangē ko e me'a na'a ku lave ki ai he lotu 'anenai mahalo ne ongo'i pē he tokotaha lotu na'a ne hanga 'o hufekina 'a e hisitōlia ko eni kuo fokotu'u ko e lao hotau Konisitūtone ko ia pē 'Eiki Sea mālō fokotu'u atu.

'Eiki Sea: Fakafofonga Nopele 'o Tongatapu 1.

Fakama'ala'ala he taumu'a e Lao Fakaangaanga fika 42/2020

Lord Tu'ivakanō: Tapu mo e Feitu'una Sea. 'Oatu eni e fakatapu ki he Hou'eiki Fale Alea 'o Tonga, fakamālō ma'olunga ki he 'Otua Mafimafi 'i he'ene fakakoloa'aki tautolu e mo'ui 'o tau a'usia e pongipongi ko eni, pea ko e māhina faka'osi foki eni 'o e ta'u 2020. Fakamālō foki ki he Fakafofonga Fika 1 he lotu lelei kuo ke tuku 'i he 'ao 'o e Fale Alea 'i he pongipongi ko eni. Pea 'oku ou tui na'e ngāue mai pē 'a e laumālie 'ia koe koe'uhī ko e fo'i lao ko eni pea 'oku ou tui mahalo ko 'etau lava pē 'atautolu ia 'a e lao ko eni kuo tau fe'unga ki he ta'u ko eni. He ko hono 'uhinga he ko e me'a kotoa pē 'oku 'i he tuku fonua na'e fakataumu'a pē ia ke mu'omu'a 'a e 'Otua 'i he me'a kotoa 'oku tau fai 'i he fonua ni.

Ko e ngāue 'a e Pule'anga 'oku makatu'unga ia ke mu'omu'a 'a e 'Otua 'i he me'a kotoa pē 'ene ngāue. Pea 'oku 'ikai ke ngata pē 'i he Pule'anga ka ko e ako, siasi, fāmili. Pea 'oku ou tui ko e ngāue na'e fai 'e Tupou 1 'i Pouono pea na'e hā pē ia 'i he'ene Tō Folofola ko 'ene foaki 'a e me'a mo'ui kotoa pē mo kitautolu 'a e fonua ke tuku ki langi ke tapuaki'i mo malu'i hono kakai. Pea 'oku ou tui ko e ngāue ma'ongo'onga mahu'inga 'oku hisitōlia. Pea ko e fakakaukau na'e 'omai pea 'oku ou fakamālō ki he Komiti Lao kae 'uma'ā 'a e Minisitā Lao Le'ole'o hono toe fakalelei'i 'a e fokotu'u ko e hoko ko e tala kimu'aki 'o e Konisitūtone. Pea 'e 'i he malumalu 'o e tukufonua 'a e Konisitūtone, ko 'etau fai e me'a kotoa pē ko 'etau ngāue kotoa pē 'oku fai heni Hou'eiki mo e ngaahi lao 'oku tau fokotu'utu'u ke mu'omu'a ma'u pē 'Otua 'i he'etau me'a kotoa pē 'oku fai. Kapau te tau vakai ki he 'ū ngaahi me'a, ko e me'a faka'eiki pē ko hotau fuka 'oku faka-'Otua ko e sila ko ē 'oku faka-'Otua. Ko e faka-'Otua ko e fu'u kalauni lahi ko ē ko e 'Otua ia pea 'oku ne fakatahataha'i mai 'etau hū louifi ki he Tu'i Tonga, ka ko e tu'u foki he ngaahi 'aho ni 'oku atu hū louifi ki he 'Otua 'oku mo'ui, pea 'oku ou fakamālō koe'uhī ko e fokotu'u fakalelei ko eni kuo fai 'e he Sea mo e Komiti Lao. Pea ko ia Hou'eiki ko e faka'amu ke hoko eni ko ha fakamanatu fakapule'anga 'oku ha'u ...

<007>

Taimi: 1050-1055

Lord Tu'ivakanō :... he kupu 'a e ki'i lao 'a eni ko eni 'e toe fakalelei'i ke fakahū ki he 'aho mālōlō fakapule'angá. Ke fakamanatu 'a e tukufonua 'a e ngāue ko eni kuo hanga 'e, 'oku hapai hake 'e Tupou I hono fonuá ki he 'Otuá, koe'uhi ko 'ene tui ta'eveiveiua ko e malu'anga eni 'o e fonuá, kae 'ikai te ne fálala ki he tangatá. He na'e ai pē e ngaahi fale'i, ka na'e tui ta'eveiveiua 'a Tupou I, ko e 'Otua mo'uí eni pea ko e 'Otua ia 'e malu ai hono kakaí mei he to'utangata ki he to'utangata. Pea 'ikai ke ngata aí, ko e hoko 'a e me'a ko eni, ke tongitongi ia 'i he loto 'o e Tonga mei he to'utangata ki he to'utangata, 'a e ngāue kuo fai 'e he 'Uluaki Fā 'a e tuku hotau fonuá. Hou'eiki, ko e 'ahó ni kuo mou fanongo ki he fekalanga'i 'aki 'a māmani he mahaki faka'auha ko eni, ka 'oku 'ikai ke 'asi mai ha me'a ia 'oku fai ha me'a ko e ō ki he lotu 'o hangē ko eni kuo fai 'e he Pule'angá, mālō. Ka ko Tonga ke fakamahino ki māmani ko e fonua kalisitiane eni 'oku tau lotu ki he 'Otua mo'ui, pea ko Ia te ne mafeia 'a e me'a kotoa pē, pea ko Ia te ne hanga 'o fakalato 'etau fiema'u mo hono malu'i e fonuá mei he mahaki faka'auha ko eni. Ka mou tui ki ai, he kapau 'e 'ikai ke 'aonga ke tau lau pē me'á ka ko ho'o tui ki ai, ko e 'Otua mo'uí te ne hanga 'o fakamo'ui te ne hanga 'o fakahaofi hotau fonuá 'i ha fa'ahinga me'a pē a'u ki he mahaki faka'uha ko eni. Pea ko ia, kole fakamolemole pē ki he 'Eiki Palēmia na'e te'eki ai ke ta fe'iloaki na'a ku fe'iloaki pē mo e kau tama pē ho'o Kapinetí pea na'e ai pē poupou pea ko u fakamālō pē he 'oku ou tui ko e me'a eni 'e lelei ki ho laumālié 'a e me'a ko eni.

Fokotu'u ke hoko 'aho tukufonua ki langi ko e 'aho mālōlō fakapule'anga

Ko 'etau fetokoni'aki 'a e me'a 'e lelei fakalūkufua ma'a e fonuá. 'Oku 'ikai ko ha fu'u lao fēfē ko e fakalelei'i pē 'a e anga 'etau Konisitūtoné mo 'etau fiema'u pē 'a e me'a 'oku lelei ki he fonuá, 'a e me'a ke ne hanga 'o tākiekina 'etau fononga mei taimi ki 'itāniti, pea ko u tui, ko ha me'a pē eni 'oku lelei pea 'oku ou faka'amu pē 'oku lelei ki homou laumālié, ke tau tali e ki'i lao ko eni pea fokotu'u, ko e me'a eni ke fakamanatu fakata'u 'i Pouono, 'a e, ke 'aho mālōlō fakafonua. Pea ko ia Hou'eiki, hangē pē ko ia na'e lave ki ai e Seá 'oku kole atu pē pea 'oku fokotu'u atu pē na'a lava ke poupou'i mālō.

Tali Komiti Lao ke hoko 'aho 20 Novema ko e 'aho malolō fakapule'anga

Mo'ale Finau : Sea, fakamolemole Sea ki'i faka'osi atu e ki'i me'a ni na'e ta'omia. Na'e toe tali foki 'e he Komiti 'Eiki Sea 'a e kupu 42(a) 2020, ke hoko ia ko e fakatonutonu fekau'aki mo e *consequential* ki he lao ko e 'uhingá ke hoko 'a e 'aho 20 'o Novemá ko e 'aho mālōlō fakapule'anga ia, ke fakamanatua 'e he fonuá 'Eiki Sea ko e 'aho fakahisitōlia ia hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Nōpelé. Ko ia 'Eiki Sea 'oku fokotu'u atu ai pē 'e he motu'á ni 'a e fika 1, 2 mo e 3 ke tali mu'a 'e he Falé ni 'a eni 'oku hā 'i he lipooti ko eni 'Eiki Sea mālō.

Pāloti'i 'o tali Lipooti fika 8/2020 Komiti Lao

'Eiki Sea : Hou'eiki ko e, koe'uhí ka u fakama'ala'ala atu pē 'etau founa ngāué. Ko e Komiti Lao 'oku 'ave ki ai 'a e ngaahi Lao Fakaangaanga Fakafo'ituitui. 'A ia ko e Lao Fakaangaanga Fakafo'ituitui eni 'a e Fakafofonga Nōpele Fika 1 'o Tongatapu, na'e fakahū mai ko e Lao Fakaangaanga Fika 42. Pea fai e ngāue ko eni 'a e Komiti Lao 'o fakalelei'i ai 'a e ngaahi fakalea ko eni he Lao Fakaangaanga Fika 42, nau fokotu'u ai 'a e Lao Fakaangaanga Fika 42(A) 'a ia ko e lao makehe pē ia, ka 'oku toe fakamo'oni mai pē ki ai 'a e Fakafofonga Nōpele Tongatapu 1. 'A ia ko e fokotu'u ko eni 'a e komiti ke tau tali 'a e lipooti, pea mo e Lao Fakaangaanga 'e 2. Te tau 'uluaki pāloti he lipooti mei he Komiti Lao 'osi ko iá pea tau hoko

atu ki hono lau 'uluaki 'a e Lao Fakaangaanga ko eni 'e 2. Kalake, ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lipooti Fika 8/2020 mei he Komiti Laó kātaki 'o fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Fonuá, 'Eiki Palēmiá, 'Eiki Minisitā Pa'anga, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Minisitā Ako, ...

<008>

Taimi: 1055-1100

Kalake Tēpile: ... 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō mo e 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko eni ko e toko 15.

Lau 'uluaki Lao Fakaangaanga fika 42/2020

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau hoko atu ki he Lao Fakaangaanga Fika 42/2020. 'A ia na'e 'osi fakamalanga mai ki ai e Fakafofonga Nōpele Tongatapu 1. Kole atu ki he Kalake ke tau lau 'uluaki.

'Eiki Minisitā Ako: Sea ki'i kole fakama'ala'ala atu.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ...

Fehu'ia pē 'e fiema'u ke tomu'a loto taha ki ai Kapineti kae toki fakafoki mai ki Fale Alea

'Eiki Minisitā Ako: Kole fakama'ala'ala Sea e, fekau'aki mo e Konisitūtone Sea. Tapu mo e Feitu'una Sea, tapu mo e Palēmia mo e tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea, 'oku 'i ai foki 'a e fiema'u 'a e, ke tali 'e he Kapineti ha me'a fekau'aki mo e liliu 'a ia ko e 'uhinga heni ke 'uluaki tali heni pea toki 'ave ki he Kapineti pē 'oku fiema'u ke 'ave eni ke 'uluaki tali 'e he Kapineti *unanimous* foki kae toki 'omai ki he Fale 'uhī ke 'ai ke feinga ke fakama'ala'ala Sea tautautefito ki he liliu ko ē ... he ko e meimei ko e 'ū lao foki ia kimu'a ki he liliu 'oku 'a e Konisitūtone nae 'osi tali foki ia he Kapineti 'a ia ko e 'eke pē ke fakama'ala'ala Sea mālō.

'Eiki Sea: Fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā Ako 'oku 'i ai ho'o mo'oni ko e ngaahi liliu ki he Konisitūtone 'oku pau ke 'i ai pea mo e loto taha pea mei he Kapineti ko e 'ū Lao Fakaangaanga ko eni mei he Pule'anga 'oku fa'a fakahū mai ke fakatonutonu e Konisitūtone 'oku 'osi loto taha pē Kapineti ia 'i he taimi ko ē 'oku a'u mai ai ki he Fale ni. Ko e ngaahi Lao Fakaangaanga Fakafo'ituitui fiema'u ke 'uluaki tali he Fale ni 'aki hono lau 'uluaki lau tu'o ua lau tu'o tolu pea 'e toki 'ave leva ki he Kapineti kimu'a pea fakafoki ki he 'Ene 'Afio ke fakamo'oni huafa ai. 'A ia ko e *process* ko ia 'oku fakakakato ia hili hono paasi mei he Fale ni. Fakafofonga Fika 1 Nōpele Tongatapu na'e 'i ai ha'o fakama'ala'ala ke lau kimu'a pea tau lau 'uluaki.

Lord Tu'ivakanō: 'Io tapu mo e Feitu'una Sea, mo'oni 'aupito pē 'a e Fakafofonga 'a e Minisitā Ako na'e fai pē telefoni ki he nautolu 'oku 'ikai ke 'i heni *unfortunately* pē ko e Minisitā Ako mahalo na'e mo'ua ia pea mo e Minisitā Pa'anga ka 'oku, nau tuku pē ke ko e hā

pē ‘a ‘enau me’a heni ka na’e, ka ko e toenga ‘a e kau Minisitā na’e fai pē talanoa kia kinautolu kai kehe kapau ko e fa’iteliha pē ‘a Taumu’a ia pē ko e hā honau laumālie ki he me’a ko eni ka ‘oku, ‘e tuku pē pē ko e hā pē ‘ikai ke u faitu’utu’uni atu au pē ko ha’aku toe kole kae tuku pē ki Taumu’a, mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki te u kole ki he Kalake ke ne lau e Kupu 2 e Lao Fakaangaanga ko eni he ‘oku peesi pē ‘e taha e lao pea ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga pē ke tau fanongo ki ai.

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 2 Lao Konisitūtone ‘o Tonga 2020

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga 2020. Ko ha Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke fakatonutonu ‘a e Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga ke fakamanatu mo fakalangilangi’i ‘a e tukufonua ki langi.

Kuo tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē, Kupu 1 Hingoa Nounou, Kupu si’i (1) ‘E ui ‘a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu Fika 2 ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga 2020.

Kupu si’i (2) ‘I he lao ni ko e Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga ‘i hono fakatonutonu kuo pau ke ui ko e Konisitūtone. Kupu (2) Fakahū atu ‘a e Kupu 1 (a) fo’ou. ‘Oku fakatonutonu ‘a e Konisitūtone ‘aki hono fakahū atu ‘a e Kupu (1) (a) fo’ou ko eni hili pē ‘a e Kupu (1) (a) Tukufonua ki langi. Kupu si’i (1) Koe’uhí ‘oku mahu’inga Konga (a) Ke fakalangilangi’i mo fakafo’ou ‘a e koloa tukufakaholo ‘o e tukufonua ki langi ko ha Tō Folofola ‘a *King* Siaosi Tupou 1 ‘i he 20 ‘o e ‘aho ‘o Novema 1839 ‘i Pouono ‘o ne folofola ‘o pehē, **‘Otua ko e Tamai ‘oku ou tuku atu hoku fonua mo hoku kakaí mo kinautolu ‘e muimui ‘i hoku tu’a ke ke malu’i mei langi na ‘Otua mo Tonga ko hoku Tofi’a.**

Konga (v) Ke toe fakafoki mai pea fakatolonga ‘a e tukufonua ki langi ko ha katoanga toputapu mo molumalu, pea konga (c) ke fakamahino ki he ...

<009>

Taimi: 1100-1105

Kalake Tēpile: ... to’utangata lolotonga mo e kaha’u ‘o e kakai ‘o Tonga ‘a e mahu’inga fakahisitōlia mo fakaeanga fakafonua ‘o e tukufonua ki langi.

‘Oku ou fokotu’u ai heni ha ‘aho mālōlō fakapule’anga ‘a ia kuo pau ke ‘iloa ko e ‘aho fakamanatua ‘o e tukufonua ki langi, pea kuo pau ke fakamanatu ia ‘i hono ‘aho 20 ‘o Novema ‘o e ta’u takitaha ‘i he Pule’anga ‘o Tonga, ke fakamanatua ‘a e tukufonua ki langi.

Kupu si’i (2), fakatatau ki he kupu 6 ‘o e Konisitūtone ko ‘eni kuo pau he’ikai ha me’a ‘i he kupu ko ‘eni te ne fa’u ke uesia ha totonu fakalao pē fakatupu pe uesia ha fakatonutonu fakasivile pē fakaengāue.

Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: ... Kehekehe. Hou’eiki ‘oku kehe e me’a ia na’e lau atu ‘e he kalake mei he tatau ko eni ‘oku ou ma’u ‘i he tēpile. ‘Oku ou fakatokanga’i hifo mahalo ‘oku taimi pē ke tau mālōlō kae vakai’i ‘a e me’a ko eni.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<005>

Taimi: 1120-1125

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki te u toe kole pē ki he Kalake ke ne lau mai 'a e peesi fika 4. ...

<007>

Taimi: 1125-1130

Lao Fakaangaanga Fika 42/2020 kupu 2 fakatonutonu 'a e talamu'aki

'Eiki Sea: ... Kātaki ko e Lao Fakaangaanga Fika 42/2020 kupu 2 fakatonutonu 'a e talamu'aki.

Kalake Tēpile: 'Oku fakatonutonu 'a e Konisitūtone 'aki hono tāmāte'i 'a e talamu'aki pea fetongi'aki 'eni.

Talamu'aki

Ko kimautolu kakai 'o Tonga 'oku mau tauhi, paotoloaki mo fakaongo atu ki he ngaahi to'utangata lolotonga mo e kaha'u 'i Tonga kotoa 'a e koloa tukufakaholo 'o e tukufonua ki langi ko ha fakapapau 'a Kingi Siaosi Tupou 1 'i hono 20 'o e 'aho 'o Novema 1839 'i Pouono. 'A ia na'a ne folofola 'o pehē. " 'Otua ko 'emau tamai, 'oku ou tuku atu hoku fonua mo hoku kakai mo kinautolu 'e muimui mai 'i hoku tu'a ke ke malu'i mei langi na, 'Otua mo Tonga ko hoku tofi'a". Na'e foaki 'a e Konisitūtone 'o Tonga 'e he 'Ene 'Afio Kingi Siaosi Tupou 1 'i hono 4 'o Novema 1875 pea na'e fakatonutonu ia talu mei ai 'o fakatatau ki he lao 'i he ngaahi 'aho kehekehe 'oku hā 'i he fakamatala fakalahi ki he Tohi Lao fakatonutonu ko eni mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō tau lau 'uluaki.

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 2 ki he Lao Konisitūtone Tonga 2020

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga 2020.

Ko ha Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu 'a e Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga ke fakamanatu mo fakalangilangi'i 'a e tukufonua ki langi.

Kuo tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē

Kupu 1. Hingoa Nounou

(1) 'E ui 'a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu Fika 2 ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga 2020.

Tali lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga fika 2 ki he Lao Konisitūtone

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Lao Konisitūtone ‘o Tonga 2020 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Tauelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu. ‘Oku loto kotoa ki ai e Hou’eiki ko eni ko e toko 14.

Tukuhifo Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 2 ki he Lao Konisitūtone

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tukuhifo e Lao Fakaangaanga ko eni ki he Komiti Lao.

Lao Fakaangaanga fika 42(A). Lao Fakatonutonu kī he Ngaahi ‘Aho Mālōlō 2020

Tau hoko atu ki he Lao Fakaangaanga Fika 42(A). Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi ‘Aho Mālōlō 2020.

Kalake Tēpile: Ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi ‘Aho Mālōlō 2020. Ko ha Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao ki he Ngaahi ‘Aho Mālōlō Fakapule’anga.

Kuo Tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē.

Kupu 1. Hingoa Nounou, ‘e ui ‘a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Ngaahi ‘Aho Mālōlō FakaPule’anga 2020.

Pālōti’i tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi ‘Aho Mālōlō 2020 pea tukuhifo ki he Kōmiti Lao

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau ‘uluaki ‘o e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi ‘Aho Mālōlō fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Tauelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu. ‘Oku loto kotoa ki ai e toko 13.

‘Eiki Sea: Tukuhifo mo e Lao Fakaangaanga ko eni ki he Komiti Lao.

Lipooti fika 9/2020 Kōmiti Lao fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga fika 43/2020

Tau hoko atu ki he Lao Fakaangaanga, kātaki ko e Lipooti Fika 9/2020 Komiti Tu’uma’u ki he

Lao fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 43/2020. Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Palani...

<007>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Sea : ... Sino'i Pa'anga ki he Ngaahi Monū'ia Mālōlō mei he Fale Alea. Kole atu ki he kalaké ke ne lau mai 'a e lipooti mei he Komiti Laó.

Kalake Tēpile :

'Aho 01 Tisema 2020

Lord Fakafanua
'Eiki Sea
Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa.
'Eiki Sea,

Lipooti Fika/9 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Laó fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 43/2020, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Palani Sino'i Pa'anga ki he Ngaahi Monū'ia Mālōlō mei he Fale Alea, 2020

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu ki he Feitu'una e Lipooti Fika 9/2020 e Komiti Tu'uma'u ki he Laó, ke me'a ki ai 'a e Feitu'una mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tongá. 'Oku fekau'aki 'a e lipooti ko ení mo e Lao Fakaangaanga Fika 43/2020, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Palani Sino'i Pa'anga ki he Ngaahi Monū'ia Mālōlō mei he Fale Aleá, 2020.

Faka'apa'apa atu

.....
Hon Mo'ale Finau
Sea Komiti Tu'uma'u ki he Laó.

'Eiki Sea : Me'a mai Sea e Komiti Laó.

Fakama'ala'ala he Lipooti fika 9/2020 Komiti Lao fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga fika 43/2020

Mo'ale Finau : Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, Sea ko e lao ko ení ko e, te u fakalukufua atu pē he 'oku kongá 2. Ko e Lao Fakataautaha eni 'Eiki Sea 'a e lao ko ení na'e fakahū mai ia ki he Fale Aleá 'Eiki Sea, pea na'e tu'utu'uni ai 'a e 'Eiki Sea ke tukuhifo ki he Komiti Laó.

Ko e kongá 'uluaki 'Eiki Sea mahu'inga 'i he lao ko eni, ki he motu'á ni ko e fekau'aki ia pea mo e tēpile ko ena 'oku hā 'i he peesi 5. Ko u tui te u lave atu ki ai 'Eiki Sea koe'uhí he ko e lao ko ení 'oku fekau'aki ia pea mo e sino'i pa'anga ko eni vāhenga mālōlō. Tautefito ki he *contribution* ko ia 'oku fai 'e he *employer* 'a ia ko e Fale Aleá ia, ki he kau ngāué. Ko 'eku lau pē kau ngāué 'Eiki Sea 'oku 'uhinga pē ia ki he *staff* pea mo e kau atu ki ai pea mo e Hou'eiki Fakafofonga ko ení 'i he Fale Aleá 'Eiki Sea.

Ko e konga 'uluaki 'Eiki Sea 'o e mahu'inga 'o e lao ko ení 'Eiki Sea, 'oku ou fie to'o mei he peesi 5. 'I he peesi 5 'Eiki Sea 'oku hā ai 'a e peseti ko ē 'oku tātāki 'e he ngāue'angá ki he kau ngāue pea 'oku kau hē mo e kau Fakafofongá 'Eiki Sea. Ko e peseti 'e 20 ko 'ene tu'u ko ená 'Eiki Sea 'oku 'osi mahino mai pē ia ko e kau ngāue 'oku tu'uma'u ngāue tu'uma'u. 'A ia 'oku 'uhinga leva 'a e ngāue tu'uma'ú *apply* ki ai 'a e tēpile ko ená te nau hikihiki pē 'a e peseti ko ē 'oku tātāki kia kinautolu 'o fakatatau ki he tēpile ko ená. 'A ia ko e ta'u 1-3 peseti 'e 20 he ta'u, 4 - 6 22.5, 7 - 9 peseti 'e 25, ta'u 10 – ki he ta'u 12 peseti 'e 27.5 ki he ta'u, pea ta'u 13 ki 'olunga peseti 'e 30. 'A ia 'Eiki Sea 'oku mahino 'aupito e kau ngāue ia tu'uma'ú, kuo pau ke nau muimui'i kinautolu 'i he tēpile 'Eiki Sea 'uhingá he 'oku nau ngāue tu'uma'u. Ko e konga ko iá 'Eiki Sea 'oku toe 'omi 'e he lao ko ení ki he kau Fakafofonga Fale Aleá ke 'oange kia kinautolu 'a e peseti 'e 30 'i he'ete hū pē ki Fale Aleá 'o *fix* ai. 'Uhingá ki he motu'á ni 'Eiki Sea ko u fie vahevahe pē pea mo e kau Mēmipá, he ko e 'osi pē 'a e 'uluaki fo'i ta'u ia ko ē 'e 4, ko 'ene peseti 'e 22.5, pea kapau leva 'e toe hū mai he teemi hokó 'Eiki Sea 'e toe foki pē ia ki he peseti 'e 20 'o fononga hake ai 'Eiki Sea. Pea ko e laumālie 'o e lao ko ení 'Eiki Sea, ke 'oange 'a e peseti 'e 30 'o *fix* pē ia ki he Fakafofongá 'o ne fononga ai pē mo ia 'o a'u pē ko fē taimi te ne 'osi ai mei he Fale Aleá 'Eiki Sea. Ko e konga 'uluaki ia 'o e lao ko ení 'Eiki Sea pea na'e tali 'e he komiti 'a e lao ko iá 'Eiki Sea 'i he, ke fakahū mai ki he Falé ni 'a e lao ko iá 'Eiki Sea.

Tali Poate 'i Sune lava ke toho vāhenga mālōlō he taimi KOVITI mo fakatamaki

Ko e konga hono 2 pē ia 'Eiki Sea, 'oku fekau'aki ia 'Eiki Sea pea mo e tu'utu'uni na'e fai 'e he komiti 'e he Poatē 'i he'enau fakataha 'i Sune 'Eiki Sea, 'o fekau'aki pea mo e ngaahi, mo e tohi kole na'e fakamo'oni ai 'Eiki Sea 'a e konga lahi 'o e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé ni, 'i he kole ke faka'atā mu'a ke lava 'e ha taha tātānaki, 'o ne fai ha tohi kole ke tukuange ha konga 'o ha peseti 'o 'ene, 'o e sēniti tātānaki ko ia ma'ana 'e he Potungāue 'o makatu'unga 'Eiki Sea 'i he KOVITI pea mo e ngaahi fakatamaki ko ia...

<008>

Taimi: 1135-1140

Mo'ale Finau: ... 'oku hoko 'i he 'aho ni 'Eiki Sea pea na'e tali ia 'e he Poate 'i Sune ke tukuange ke faka'atā 'a e peseti mahalo ko e peseti a'u ki he 30 'Eiki Sea 'e lava ke faka'atā.

Pea ko e konga hono ua ia 'Eiki Sea ko hono 'omi pē ki heni ke fakalao'i 'a e tu'utu'uni 'a e komiti 'o fakatatau mo e kole ko ē ke fai hono tukuange 'o ha kole 'o e kole 'oku fai he kau ngāue fakataha pē eni. Pea na'e *agree* ki ai e ni'ihi 'o e Hou'eiki 'Eiki Sea ke faka'atā pea neongo 'Eiki Sea na'e fakapaasi ia 'e he Poate ka ko hono toki 'omai eni 'i he 'aho ni ki he Fale ni 'Eiki Sea ke fakalao'i 'a e konga ko ia. Ko ia Sea ko u fokotu'u atu 'e au ki he Fale ni ke tau tali mu'a 'a 'emau lipooti ko eni 'o fakatatau ki he ngāue na'e fakahoko 'e he komiti. 'Uluaki ko e lao ko eni 'Eiki Sea kuo 'osi fou pē ia fakatatau ki he Kupu 175 (2) kae pehē ki he 125 (4). Pea 'i he'ene fakakakato ko ia 'Eiki Sea 'oku mau fokotu'u atu ke tali mu'a 'a e lipooti ko eni 'o fakatatau pea mo e ngāue na'a mau fakahoko ki hono *process* 'a e lao ko eni 'Eiki Sea. 'Uluaki ke hoko e peseti 'e 30 ke *apply* tu'uma'u ia ki he kau Fakafofonga Fale Alea 'Eiki Sea tatau pē pe ko e hā 'a e ta'u ho'o ngāue 'o tu'uma'u ai pea ke faka'atā ke kole 'e ha taha ha'ane peseti mei he pa'anga ko ē 'oku *contribute* 'e he ngāue'anga ma'a e kau tātānaki ko ia Sea 'oku ou fokotu'u atu mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki hangē pē eni ko e Lao Fakaangaanga ko ē na'e toki tali te tau pāloti 'i he lipooti ko ē mei he Komiti Lao kimu'a pea tau hoko atu ki he lau 'uluaki e Lao Fakaangaanga.

Pāloti'i tali Lipooti fika 9/2020 Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga fika 43/2020

Kalake ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lipooti Fika 9/2020 Komiti Tu'uma'u ki he Lao fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 43/2020 kātaki fakahā mai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto ki ai e toko 13.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali 'a e lipooti ko eni kātaki fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Lau 'uluaki Lao Fakaangaanga fika 43/2020

'Eiki Sea: Mālō tau hoko atu ki he Lao Fakaangaanga Fika 43/2020. Lau 'uluaki.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Palani Sino'i Pa'anga ki he Ngaahi Monū'ia Mālōlō mei he Fale Alea 2020. Ko ha Lao Fakaangaanga ki ha lao ke fakatonutonu 'a e Lao ki he Palani Sino'i Pa'anga ki he Ngaahi Monū'ia Mālōlō mei he Fale Alea ke fakalelei'i 'a e Pa'anga Tātānaki 'a e Pule Ngāue ma'a e kau Mēmipa pea ke fakangofua 'a hono tukuange atu 'o ha ngaahi monū'ia mālōlō 'i he makatu'unga ke tokonia 'a e kau Mēmipa tātānaki koe'uhí ko e tu'unga faingata'a'ia fakapa'anga.

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o pehē,

Kupu 1 Hingoa Nounou, Kupu si'i (1) 'E ui 'a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Palani Sino'i Pa'anga ki he Ngaahi Monū'ia Mālōlō mei he Fale Alea 2020.

Pāloti'i tali Lao Fakaangaanga fika 43/2020 pea tukuhifo ki he Kōmiti Pa'anga

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau 'uluaki e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Palani Sino'i Pa'anga ki he Ngaahi Monū'ia Mālōlō mei he Fale Alea fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, loto kotoa 'a e Hou'eiki ko eni toko hongofulu mā tolu (13).

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki ko u tu'utu'uni ke tukuhifo eni ki he Komiti Pa'anga. Fakamālō atu Hou'eiki tau hoko atu ki he fika 6 'etau 'Asenita ko e Fakamatala Fakata'u, 'Ofisi Palēmia mei he Ta'u Fakapa'anga 2018/2019. Kole atu ki he kalake ke ne lau mai e tohi fakahū mai 'aki e lipooti.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko u ...

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Kole ke hoko atu paloti'i Lao Fakaangaanga fika 43/2020 he ne 'osi ngāue Kōmiti Pa'anga ki he Lao

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea tapu pē pea mo e Sea pea mo e Hou'eiki Fale Alea, Sea na'e 'osi fai pē ngāue ki ai 'a e Komiti Pa'anga ia ko nautolu na'a nau fokotu'u mai. Pea ko e 'ave pē eni ia ki he Komiti Lao pea ko eni 'oku 'omai mei he laó. Ko ia ko u kole atu ke tau hoko atu ai pē pāloti. ...

<009>

Taimi: 1140-1145

'Eiki Sea: ... 'Eiki Minisitā 'oku ou kole pē ke ke fakama'ala'ala mai ko 'etau Tu'utu'uni Ngāue ko 'ene 'osi pē lau 'uluaki tukuhifo ki he komiti felāve'i, 'oku ke fokotu'u mai ke tukuhifo ka tau hoko atu pē?

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea. Ko e hangē pē ko 'eku lave Sea na'e 'osi fai ngāue ia ki ai 'a e Komiti ki he Lao ko 'eni fekau'aki mo e me'a fakapa'anga, pea toki 'ave ko 'eni ki he Komiti Lao. 'A ia ko hono fakafoki mai 'o'ona ko 'eni ko e fakafoki mai ia ki he Falé ke fai tu'utu'uni e Fale ki ai.

Mateni Tapueluelu: Sea...

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Sea tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea pehē ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Kole tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 43/2020 ki he Kōmiti Pa'anga pea toki fakafoki mai ke alea'i Fale Alea uike kaha'u

'Eiki Sea kātaki ko e ki'i tokoni atu pē 'eni ia na'a tokoni ki he Feitu'una ko e ongo lao foki ko 'eni ko e ongo lao *Private Bills*, pē ko e Lao Fakataautaha, 'a ia ko e founa ko ē ki ai kuo pau ke 'uluaki fakahū mai ia ki he Komiti Lao ke siofi hono fa'unga mo e fōtunga pē 'oku totonu pea mo e founa fa'u lao Sea, ko 'ene 'osi ko ia pea toki tali leva ke hū mai 'o lau 'uluaki, pea 'osi ko ē hono lau 'uluaki, pea toki fai 'a e tu'utuuni 'a e Feitu'una Sea. Pea 'oku tonu pē 'a e 'uta 'a e Feitu'una, 'o hangē pē ko ia ko e lao 'uluaki, ko e 'osi ia hono lau 'uluaki, pea 'oku tukuhifo ia ki he Komiti Lao, pea 'oku ou fokotu'u atu Sea ke fou pē pea mo e lao ko 'eni 'i he founa tatau pē, ke tukuhifo pē ke fai hano vakai'i pea foki mai 'i he uike kaha'u, mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Ako: Ka u ki'i tānaki atu pē ki he 'Eiki Minisitā.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Ako.

'Eiki Minisitā Ako: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'una, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. 'Io ko e, na'e 'uhinga pē mahalo he tēpile ko 'eni Sea, ko 'ene, na'e 'omai 'eni mei he Komiti Lao, ko e 'ai ke toe fakafoki pē ki he Komiti Lao, ko e fie ...

Eiki Sea: Komiti Pa'anga.

Eiki Minisitā Ako: Ki he Komiti Pa'anga.

Eiki Sea: Ko ia.

Eiki Minisitā Ako: Ko ia, 'Ue kātaki na'e 'osi 'omai mei he, ke toe fakafoki ia ki he Komiti Pa'anga rather 'ikai ko e komiti ...

Eiki Sea: 'A ia ko e Lao Fakaangaanga ko 'eni, ko e lao ia na'e fa'u mei he Poate, Pa'anga Sino Mālōlō. Pea 'i hono tali ko ē 'e he Poate ke fa'u 'a e lao ko 'eni, na'e 'ave leva ia ki he Komiti Lao he ko e Lao Fakafo'ituitui. Ko 'ene fakafoki mai 'eni mei he Komiti Lao, 'oku lau 'uluaki ai pea tukuhifo ki he Komiti Pa'anga. 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e Sea, mālō Sea, toe fakafoki mai e fo'i Lao mālō.

Lipooti Fakata'u 'Ofisi Palēmia 2018/2019

Eiki Sea: Mālō. Kalake tau hoko atu ki he Lipooti 'a e 'Ofisi 'o e Palēmia 2018/2019.

Kalake Tēpile: 'Ulu'i tohi pē 'a e 'Ofisi 'o e Palēmia.

'Aho 24 Novema 2020.

Nōpele Fakafanua,
Sea 'o e Fale Alea,
Fale Alea 'o Tonga.

Nuku'alofa.

'Eiki Sea,

Fakatatau ki he kupu 51, (5) 'o e Konisitūtone 'oku ou lāngilangi'ia ke fakahoko atu 'a e Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi Palēmia ki he Ta'u Fakapa'anga 2018/2019.

Faka'apa'apa atu,
Hon. Rev. Dr. Pohiva Tu'i'onetoa. (Fakamo'oni)

Palēmia.

Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Fakama'ala'ala he Lipooti Fakata'u 'Ofisi Palēmia 2018/2019

Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'una Sea pea tapu ki he Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai, 'uma'ā foki ki he Hou'eiki Minisitā. Ko e lipooti 'eni 'o e 2018/2019 pea ko e, 'oku 'asi pē 'i loto ai ko e, na'u toki hoko mai ki he fatongia 'i 'Okatopa 'o e 2019, ka ko e ngata 'a e lipooti ia ko 'eni 'i Sune, Ta'u Fakapa'anga 'o e 2019, pea 'ikai ke 'i ai ha, mā'opo'opo pē e lipooti ko 'eni, fakahoko atu pē 'a e ngaahi me'a tatau pē 'i he ngaahi lipooti 'i he ngaahi ta'u kimu'a. Pea 'oku ou kole atu ke, fokotu'u atu ki he Fale ke tau tali mu'a e lipooti ko 'eni, mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki fokotu'u atu ke tali e lipooti mei he 'Eiki Palēmia, me'a mai 'a Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea.

'Eiki Sea 'oku ...

<005>

Taimi: 1145-1150

Mateni Tapueluelu: ... 'i ai 'a e pou pou ki he lipooti 'oku fokotu'u mai he 'Eiki Palēmia kuo 'osi vakai e mātu'a ko eni ia ki he ngaahi lipooti ko eni. Mo'oni pē ko e ngaahi lipooti eni kotoa pē ia e ngaahi lipooti 'Eiki Sea. Na'e 'amanaki ke mau fokotu'u atu 'emautolu ke tali fakalukufua kotoa e ngaahi lipooti fakata'u ko eni 'Eiki Sea. 'Osi fai e vakai ia ki ai ko e ngaahi lipooti eni ia mei he 2018/2019 faai mai ai ka ko e 'uhinga pē ko ho'o founa ngāue 'Eiki Sea 'oku tuku atu pē ke fai tu'utu'uni pē Feitu'una. Ka ko e 6.1 ki he 6.4 ongo'i fiemālie pē ki ai Sea ko e ngaahi me'a mei he ngaahi ta'u mai kimu'a kuo 'osi fai e vakai ki ai ka 'oku fai e pou pou atu ke tali mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki tukukehe kapau 'oku 'i ai ha tu'utu'uni makehe e Fale ki he ngaahi lipooti te tau hoko atu pē ki he tau 'asenita, ka te u tuku pē ki he Hou'eiki Minisitā ke nau toki fokotu'u mai ko 'enau ngaahi lipooti na'a 'oku 'i ai ha ngaahi me'a kehe 'oku nau fie me'a ki ai.

Pālōti'i 'o tali Lipooti Fakata'u9 2018/2019 'Ofisi Palēmia

Kalake kole atu ke tau pālōti 'a e Lipooti fika mei he 2018/2019 e 'Ofisi Palēmia. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e lipooti ko eni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 12.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali 'a e lipooti e 'Ofisi Palēmia fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Lipooti Fakata'u 'Ofisi Palēmia 2019/2020

'Eiki Sea: Mālō kalake lau mai e Lipooti 'a e 'Ofisi Palēmia 2019/2020.

Kalake Tēpile: 'Ulu'i tohi pē 'a e 'Ofisi 'o e Palēmia 'Aho 24 'o Novema 2020

Lord Fakafanua
Sea 'o e Fale Alea

Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa.

'Eiki Sea,

Fakatatau ki he kupu 51(5) 'o e Konisitūtone 'oku ou langilangi'ia ke fakahoko atu 'a e Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi Palēmia ki he Ta'u Fakapa'anga 2019/2020.

Faka'apa'apa atu
Fakamo'oni
Hon. Rev. Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Ko e Palēmia, mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea, pea 'oku ou fakatapu atu pē ki he Hou'eiki 'o e Fale ni 'i he te u toe kole atu pē 'a e me'a tatau. Ko e lipooti ko eni ko u, nau, 'i ai e ki'i konga nau kau ai, pea 'i ai mo e konga ki he 'Eiki Palēmia mālōlō, ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'i he sio 'a e motu'a ni 'oku ngali ke 'asi makehe ko e ngāue tatau pē na'e fai, ko ia pē Sea 'oku fokotu'u atu mālō.

Pālōti'i 'o tali Lipooti Fakata'u 'Ofisi Palēmia 2019/2020

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalake tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e *annual report* pē ko e Lipooti Fakata'u 'Ofisi Palēmia 2019/2020 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto ki ai e toko 12.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali e Lipooti Fakata'u 'Ofisi Palēmia Ta'u Fakapa'anga 2019/2020 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Fakamatala Fakata'u Komisoni Kau Ngāue Fakapule'anga 2019/2020

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau hoko atu ki he Lipooti mei he Komisoni kau Ngāue Fakapule'anga 2019/2020. Kalake ke lau mai e lipooti.

Kalake Tēpile: 'Ulu'i tohi e Komisoni Ngāue Fakapule'anga, Nuku'alofa, Tonga

'Aho 20 'o Novema 2020

'Eiki Nōpele Fakafanua
Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga
Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa.

'Eiki Nōpele Fakafanua,

Fekau'aki: Lipooti Fakata'u ki he ta'u fakapa'anga 2019/2020 'Ofisi e Komisoni Ngāue Fakapule'anga.

'Oku ou fiefia ke fakahū atu 'a e Lipooti Fakata'u ki he Ta'u Fakapa'anga 2019/2020 'a e 'Ofisi 'a e Komisoni Ngāue Fakapule'anga.

'Oku ou fakahū atu 'a e lipooti ni mo e loto hounga'ia 'i he fengāue'aki 'a e kau Komisiona 'ofisa pule ngāue, mo e kau ngāue 'a e 'Ofisi 'a e kau Ngāue Fakapule'anga pea mo e hoa fengāue'aki kotoa pē 'o e Komisoni Ngāue Fakapule'anga.

Faka'apa'apa atu
Fakamo'oni
Hon. Rev. Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
'Eiki Palēmia 'o Tonga.

Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Sea...

<007>

Taimi: 1150-1155

'Eiki Palēmia : ... Fakamālō atu 'i he 'omai 'a e faingamālié. Ko e lipooti foki eni 'a e Komisoni 'a e Kau Ngāue Fakapule'angá 'oku kei 'i he malumalu pē 'o e motu'á ni 'Eiki Palēmia, kae ngaahi me'a lahi 'oku nau tau'atāina pē ki hono fai ko ia 'a e pule ki he kau ngāue fakapule'angá 'enau faitu'utu'uni 'o e me'a lahi fakatatau pē ki he laó kuo 'osi fokotu'u. Ka 'oku hangē pē ko 'eku lave 'anenaí, na'e kongá 'i he ta'u ko ení na'e 'i he 'Eiki Palēmia Mālōlō ia, pea ko au 'i he kongá mai kimuí. Ka 'i he vakai 'a e motu'á ni 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e fai ki ai ha fu'u tokanga ki ai, 'oku lele lelei pē 'a e ngāue ko ení, ka 'oku ou fokotu'u atu. Mālō Sea.

Mateni Tapueluelu : Sea fakamolemole pē.

'Eiki Sea : Tongatapu 4.

Tokanga pe 'e ma'u increment kau ngāue fakapule'anga he ta'u ni

Mateni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea pehē ki he 'Eiki Palēmia. 'Eiki Sea ko e ki'i kole nounou pē eni ia, ko e tautapa pē ki he 'Eiki Palēmia kae pehē ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá. Ko e ki'i me'a nounou pē 'e 2 pea tau hoko atu kitautolu. 'A ia ko e 'uluakí pē Sea ke angalelei pē 'Eiki Palēmia 'o fai mai mu'a ha tokoni. Ko hono 'uhingá kuo a'u mai 'a e fakamatala ki he mātu'á ni ko e *increment* ko ē pē ko e *PMS* 'a 'etau mātu'a ngāue fakapule'angá 'oku pehē 'ikai ke lava ma'u 'i he ta'ú ni. Ka ko e kole pē ke fai ha ki'i pōpōaki Kilismasi ke fai ha feinga ke ma'u ha kongá, hoko ko e fakalotolahi ki he kau ngāue fakapule'angá. Ko e kolé pē ia Sea hono 'uhingá 'oku lave mai 'a e ta'u fakapa'anga ko ení.

Tokanga ki he fusia’u Pule’anga tu’utu’uni ‘oua kau kau ngāue fakapule’anga he politiki

Pea mo e 2 pē, ko e, 'oku ou fakahoko atu pē 'e au Sea 'a e le'o 'oku ongo mai 'oku 'i ai pē 'a e ongo'i e ni'ihi e kau ngāue fakapule'angá 'oku nau uesia kapau 'e fu'u hamua'i 'a e ngaahi fakatapatapu ke 'oua te nau toe kau ha ngaahi me'a 'i he *media*. Mahino 'aupito pē ia kiate kimautilu 'a e tala tu'utu'uni kuo pau 'e 'ikai ke nau kau 'i he ngaahi me'a fakapolitikale. Ka ko e ongo mai honau le'ó fekau'aki mo e anga e fakalele hotau fonuá, 'oku 'i ai pē 'enau faka'amu ke fakaava ha ki'i matapā 'i he tafa'aki ko iá. Mahalo ko e ongo ki'i me'a pē ia 'oku ou fakahoko atu Sea, fekau'aki pea mo e tafa'aki ko ení, ka 'oku 'i ai 'a e fakamālō 'i he fua fatongia 'oku fakahokó mo e 'amanaki 'e fanongoa 'a e ki'i fakahoha'a 'oku fai atu mei he tēpile ko eni. Mālō 'aupito 'Eiki Sea 'a e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Pa'anga .

Tali Pule’anga toloi ki Sanuali ma’u ki ai *increment* kau ngāue fakapule’anga

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pea mo e Seá pea mo e 'Eiki Palēmiá pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé. Sea, fai pē ha ki'i tokoni nounou atu. 'Uluakí pē ki he kongá ko eni ki he *PMS* Sea 'oku mea'i pē ia 'e he kau ngāue fakapule'angá pea mo e kakai e fonuá, ko e ta'u 'aki eni 'e 3 'alu eni ki he 4 hono fakahoko e founa ngāue ko ení, pea kuo 'osi mea'i pē ia 'e he kau ngāué. Angamaheni mai 'aki pē ia Sea, ko e, ko Tisema kuo maau ki ai 'a e ngāue ko eni ki he *PMS* pea lava totongi 'a e sēniti ko ení 'o tokoni ki he kau ngāué, ko e 'uhingá ko e ngaahi 'aho mālōlō. 'Eiki Sea, ko e ta'u eni ia 'oku faingata'a 'Eiki Sea 'a e ngaahi ngāué ko e 'uhingá ko e mahakí, pea kau ai pē pea mo e 'efi'efi ange ko ē taimi ko eni 'o e kau *CEO* he ngaahi fatongia kehekehe. 'A ia ko e kole ia na'e fakahoko mai pea mei he *CEO* ko eni 'o e *PSC* te'eki ai ke lava 'o fakakakato. Kuo lava e kongá lahi hono fai e ngāue ko ení, ka 'oku te'eki ai ke kakato ke lava 'o *award* e me'a ko ení faka'angataha. 'A ia ko e kolé mai pē ia ke toloi atu mu'a ki Sanuali. Kuo 'osi maau pē seniti ia 'Eiki Sea, ki he ngāue ko ení, ka 'e tuku mai pē ke toe fai pē ha talanoa pea mo e *PSC* na'a 'i ai pē ha fa'ahinga founa ia Sea ke totongi pē ha ki'i peseti 'e fiha, kae toki fakakakato e ngāué ia kae toki fakatonotonu. Ka 'oku 'i ai pē faka'amu ia Sea ke lava 'o fai ha tokoni ki ai 'e he kau ngāue fakapule'angá, tautautefito ki he taimi faingata'a ko ení 'Eiki Sea.

Tali Pule’anga ki he tokanga kau ngāue fakapule’anga ‘oku hamua’u tu’utu’uni fekau’aki mo ‘enau kau he politiki

Ko e kongá ko ē ki he fika 2 Sea ki he fekau'aki ko ia mo e *media* mo e ngaahi me'a ko iá Sea, ko e Tu'utu'uni Ngāue Fakapule'anga pē ia talu mei he kamata 'a e kau ngāue fakapule'angá pea 'oku mea'i lelei pē ia 'e he Hou'eiki. 'Oku 'ikai ke kau 'a e kau ngāue fakapule'angá 'i he hūhūmatakovi holo he me'a ko e politiki, pea nau fetuku e 'ū fakamatala 'a e Pule'angá kitu'a 'i ha ngaahi 'uhinga kehekehe. Ko hono toe fakamanatu pē, fakamanatu pē ia he va'a ko eni ki he kau ngāue fakapule'angá. Kapau 'oku ke fie politiki koe mo fie Fakafofonga, fakafisi, fakafisi he ngāué ka ke 'alu koe o fai 'a e ngāue ko iá. 'Oua te ke ha'u koe 'o nofo 'i loto 'o hangē ha fu'u ...

<008>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... me'a 'oku 'ikai ke sai hono pea faingata'a ai e ngāue 'a e Pule'anga ai. 'Oku loto e Pule'anga ia ke teke e ngaahi ngāue lahi ke lava 'o fai ka 'oku 'ikai ke nau fiema'u 'enautolu ha kakai 'oku nau ōmai hangē ha fu'u punga ai 'o fakapiko holo ai 'Eiki Sea pea 'oku 'osi mea'i pē ia he kau ngāue fakapule'anga mālō 'Eiki Sea.

Fakamatala Fakata'u Komisoni Kau Ngāue Fakapule'anga & Lipooti Fakata'u 2019/2020

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke tau pālōti ko ia 'oku loto ke tau tali e Komisoni Ngāue Fakapule'anga Lipooti Fakata'u ki he 2019/2020 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, loto ki ai e toko 13 'Eiki Sea.

Lipooti Fakata'u Potungāue Tānaki Pa'anga Hū Mai mo e Tute ki he 2017/2018 & 2018/2019

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki 'oku tau hoko atu ki he 6.4 'etau 'asenita. Ko e Potungāue Tānaki Pa'anga Hū Mai mo e Tute, Lipooti Fakata'u ki he 2017/2018 kole atu ki he kalake ke ne lau mai.

Kalake Tēpile:

'Ulu'i tohi pē 'a e Potungāue Tānaki Pa'anga Hū Mai mo e Tute

'Aho 30 'o Novema 2020.

Lord Fakafanua

'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga

Fale Alea

NUKU'ALOFA.

'Eiki Sea,

Fekau'aki: Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Tānaki Pa'anga Hū Mai mo e Tute.

'Oku ou faka'apa'apa ki he Feitu'una mo kole ke fakahā atu 'a e tohi ni ki he Fale, 'i he Fale Alea fakataha pea mo e tatau 'e 26 ki he ta'u takitaha 'o e,

1) Lipooti Fakata'u 'o e Potungāue Tānaki Tukupau mo e Tute ki he Ta'u Fakapa'anga 2017/2018.

2) Lipooti Fakata'u 'o e Potungāue Tānaki Tukupau mo e Tute ki he Ta'u Fakapa'anga 2018/2019.

Ko u faka'apa'apa atu,

Tevita Lavemaau

(‘Eiki Minisitā Potungāue Tānaki Pa’anga Hū Mai mo e Tute).

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Fakama’ala’ala he Lipooti Fakata’u Potungāue Tānaki Pa’anga Hū Mai 2017/18 & 2018/19

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ni Sea, fakamālō atu ki hono faifai angé pea lava mai e ngāue ko eni ‘Eiki Sea. Koe’uhí pē Sea ko e ‘asenita na’e, fakamolemole pē nau fakahū mai ko e 17/18 pea mo e 18/19 pē ko ha ki’i *omission* pē ka te u lava pē ‘o *brief* fakatou’osi atu e ongo lipooti ko eni ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: ‘E lava pē ke ‘ai fakataha ko eni kuo ‘osi tufa ki he Hou’eiki Mēmipa?

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘Eiki Sea. Hangē ko ia ‘oku mea’i pē he Hou’eiki Mēmipa pea mo e kakai ‘o e fonuá ‘Eiki Sea ko e ngaahi ta’u mai ko eni ta’u ‘e 4 ko eni kuo hilí 15/16, 16/17, 17/18 na’e kamata ke hiki hiki tō ‘a e hiki fatongia ‘o e potungāue ko eni ‘i he tānaki pa’anga pea lahi mo e ngaahi fakalaka na’e fai fakangāue ‘i he liliu e founa ngāue pea mo e ‘ū founa ngāue fo’ou pea ngāue’aki mo e ngaahi me’angāue faka’ilekitulōnika Sea. ‘Ikai ke ngata pē ai Sea ne ‘i ai mo e ngaahi tukuhau fo’ou na’e hilifaki, hilifaki atu e ngaahi tukuhau fo’ou kae to’o e ngaahi tukuhau. ‘A ia na’e fakaangaanga ko eni ‘Eiki Sea tatau pē 17/18, 18/19 ‘Eiki Sea ka ko e toki lava eni e ngāue fakamā’opo’opo ko ē fatongia e potungāue hono fatongia fakata’u ko ē ‘oku tu’utu’uni ‘e he laó mo e Konisitūtone ke fakahū he ‘Eiki Minisitā ki he Kapineti pea ‘omai ki he Fale ‘Eiki Sea. Pea ko u fakamālō heni ki he Fakafofonga Tongatapu 4 he ko e ngaahi lipooti kātoa ko eni ko e taimi ia na’e ‘Eiki Minisitā ai pea ko hono toki lava eni ‘o fakakakato mai e ngaahi fatongia ko eni ‘Eiki Sea. Pea ko hono fakalukufuá mālō e ngāue pea mālō e fua fatongia pea pehē ki he kau ngāue ‘a e potungāue ka ‘oku ‘i ai e ‘amanaki ko e ngaahi ta’u ko eni ‘e hoko mai Sea ‘e lava ke fakahū mai e ngaahi fakamatala ko eni ‘i he taimi totonu ke lava ‘o ‘aonga ki he faitu’utu’uni pea ‘aonga ki he ngāue ‘a e fonua. Ko u fokotu’u atu ‘Eiki Sea e ongo lipooti ko eni 17/18 mo e 18/19 ke tali ‘e he Fale ni mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki toe ‘i ai ha me’a ‘a e kau Fakafofonga ki he lipooti ko eni?

Mateni Tapueluelu: Poupou atu pē Sea fokotu’u atu.

Pāloti’i ‘o tali Lipooti Fakata’u Potungāue Tānaki Pa’anga Hū Mai 2017-2019

‘Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke tau pāloti fakalukufua, Lipooti Fakata’u 2017/2018 mo e Lipooti Fakata’u e 2018/2019 Potungāue Tānaki Pa’anga Hū Mai, ko ia ‘oku loto ke tali e lipooti ‘e ua ko eni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō.

...

<009>

Taimi: 1200-1205

Kalake Tēpile: ... Loto kotoa ki ai 'a e Hou'eiki ko eni, toko hongofulu mā tolu.

'Eiki Sea: Fakamālō atu Hou'eiki ko e lava ia 'etau ngāue 'i he'etau 'asenita ngāue ki he 'aho ni, 'oku ou fakamanatu atu e ngaahi ngāue 'oku kei toe 'i he ngaahi Komiti Tu'uma'u 'a e Fale, ke hoko atu ho'omou fakakakato 'a e ngaahi ngāue ko eni lipooti mai ki he Fale 'i he'etau fakataha hoko.

Talamonū atu ki he folau 'oku 'amanaki ke fakahoko 'e he Pule'angá ki Vava'u 'apongipongi, 'oku ou kole atu Hou'eiki ke toloi fanongonongo e Fale, mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

Na'e kelesi tuku ai pe 'a e Fale 'e he 'Eiki Sea pea toloi fanongonongo 'a e Fale

<005>